

Отримано: 30 липня 2019 р.

Прорецензовано: 02 серпня 2019 р.

Прийнято до друку: 05 серпня 2019 р.

e-mail: marvaspsy@mail.com

DOI: 10.25264/2415-7384-2019-9-67-72

Васіна М. О. Співвідношення стурбованості глобальними екологічними проблемами й особливостями емоційної сфери підлітків. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острого : Вид-во НаУОА, серпень 2019. № 9. С. 67–72.

УДК 159 . 9 : 502/504] : 159 . 922 . 8

Васіна Маргарита Олександрівна,

*аспірантка кафедри загальної, вікової та практичної психології
Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка*

СПІВВІДНОШЕННЯ СТУРБОВАНOSTІ ГЛОБАЛЬНИМИ ЕКОЛОГІЧНИМИ ПРОБЛЕМАМИ Й ОСОБЛИВОСТЯМИ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПІДЛІТКІВ

Роботу присвячено вивченню стурбованості глобальними екологічними проблемами в контексті формування екологічної компетентності серед підлітків. Розглянуто поняття екологічної компетентності через поняття екологічної свідомості. Проаналізовано традиційні підходи до екологічної свідомості. Визначено, що екологічна свідомість є самостійною формою соціальної свідомості. Охарактеризовано підлітковий вік як оптимальний період для формування екологічної свідомості, і як результат – екологічної компетентності. Розглянуто можливість зв'язку стурбованості глобальними екологічними проблемами з емоційними особливостями підлітка. Доведено, що існує зв'язок між деякими особливостями емоційної сфери та проявами стурбованості глобальними екологічними проблемами. А саме: між загальним показником стурбованості та незахищеністю і тривожністю, між екологічною інтернальністю та тривожністю і почуттям неповноцінності, між фінансово-економічними пріоритетами (що домінують над екологічними) та почуттям фрустрації.

Ключові слова: *екоспсихологічна компетентність, екологічна стурбованість, емоційні особливості.*

Marharyta Vasina,

*PhD student of psychological department
Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University*

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE ANXIETY OF GLOBAL ENVIRONMENTAL PROBLEMS AND SPECIAL FEATURES OF THE EMOTIONAL SPHERE OF ADOLESCENTS

The paper deals with the study of global environmental concerns in the context of forming an environmental competence among adolescents. The concept of ecological competence is considered through the concept of ecological consciousness. Traditional approaches to environmental consciousness are analyzed. An ecological consciousness is determined as an independent form of social consciousness. Adolescence is characterized as the optimum period for the formation of ecological consciousness, and as a result – of environmental competence. The possibility of connection of global environmental problems with emotional characteristics of the teenager is considered. It is proved that there is a connection between some peculiarities of the emotional sphere and manifestations of concern about global environmental problems: between a general measure of concern and insecurity and anxiety, between environmental internality and anxiety and a sense of inferiority; and between financial and economic priorities (ecological dominant) and a sense of frustration.

Key words: *ecopsychological competence, environmental concern, emotional features.*

Постановка проблеми. Уже не перше десятиліття світові громади обговорюють і вирішують екологічні проблеми, більшість із яких задає вектор поступових змін на глобальному рівні. Упродовж останніх декількох років це питання суттєво почало турбувати й нашу країну. У міжнародній спільноті залучення країни до вирішення екологічних проблем засвідчує розвиток суспільства та соціальну свідомість громадян. Оскільки для нашої держави цей вектор новий, досить часто не вистачає цілісного розуміння екологічної ситуації або існує стурбованість екологічними проблемами за низької готовності змінити власні поведінкові звички.

Актуальним питанням є формування екоспсихологічної компетентності в громадян, що не може відбуватися швидко, як і будь-який із аспектів світогляду. По-перше, цей феномен мало досліджений у сучасній науці й потребує комплексного підходу, по-друге, на практиці формування екоспсихологічної компетентності потребує влучного набору технік і методів.

Один із важливіших аспектів сформованості екоспсихологічної компетентності людини – готовність до проекологічної поведінки, на яку, своєю чергою, може впливати особистісна стурбованість та обізнаність у глобальних екологічних проблемах всесвіту та локальних територій. Варто зазначити, що міжнародний досвід з екологічної культури громадян розвинених країн (наприклад, скандинавських) підтверджує, що вже з молодшого підліткового віку дитина може мати готовність до проекологічної поведінки, якщо попередньо була сформована певна екологічна компетентність, яка містить обізнаність

у глобальних екологічних проблемах. На сьогодні в нашій країні екологічна тематика стає популярною серед молоді, але запит суспільства передбачає більш раннє вікове занурення до теми.

Короткий огляд останніх досліджень і публікацій. Українські та закордонні науковці все частіше вивчають проблеми особливостей екологічної свідомості, проєкологічної поведінки, екологічної стурбованості, що можуть бути компонентами екопсихологічної компетентності. До теми дослідження досить близькі напрацювання сучасних українських учених: А. М. Львовичіної (вивчення екологічної культури) [15], О. В. Грезе (формування екологічної свідомості) [7], Ю. М. Швалба (аналіз екологічно-орієнтованого способу життя), І. В. Кряж (проєкологічні установки, екологічна стурбованість особистості та ін.). Однак більшою мірою увагу зосереджують на віковій категорії молоді. Деякі роботи розглядають загальні положення розвитку екологічної свідомості в старшому шкільному віці (О. С. Грибанова, Б. О. Навроцький, Н. А. Негруца, Л. Я. Полянінов, Ю. О. Саунова, О. Ю. Набочук та ін.). Водночас екологічна психологія як актуальна ланка сучасної психології чітко не висвітлює формування екопсихологічної компетентності в підлітків. Цим і обумовлений вектор нашої статті.

Мета статті – теоретично обґрунтувати й експериментально дослідити співвідношення стурбованості глобальними екологічними проблемами з особливостями емоційної сфери підлітків.

Матеріали і методи дослідження: *Теоретичні* – аналіз сучасних вітчизняних і закордонних наукових праць, порівняння методології та її узагальнення. *Емпіричні:*

б) Проективна методика «Будинок, дерево, людина» в модифікації Р. Ф. Беляускйого. Ця методика дає змогу дослідити особливості емоційної сфери підлітків, а модифікація Р. Ф. Беляускйого уможливає кількісний аналіз якісних показників за допомогою згрупованих симптомокомплексів [1]. Кожен із восьми симптомокомплексів має низку показників, які оцінюють від 0 до 3 балів за ступенем вираженості на одному, двох чи трьох малюнках. За кожним симптомокомплексом обчислюють загальну кількість балів та визначають відсоток, що й відображає вираженість симптомокомплексу. Максимальна сума балів у кожному симптомокомплексі: незахищеність – 12 балів; тривожність – 21 бал; недовіра до себе – 7 балів; почуття неповноцінності – 11 балів; ворожість – 13 балів; конфліктність (фрустрація) – 17 балів; труднощі спілкування – 13 балів; депресивність – 11 балів. Учні пропонують спочатку намалювати будинок, потім – дерево, тоді – людину. Після цього дитині ставлять уточнювальні запитання до кожного з малюнків. Приклад інструкції: «Намалюй, будь ласка, будинок/дерево/людину».

с) Опитувальник стурбованості глобальними екологічними проблемами ЕкО30 (авт. І. В. Кряж). Методика спрямована на вивчення екологічних установок, а саме тих, що виявляються у ставленні до проблеми глобальних екологічних змін. Структура опитувальника містить інтегральну шкалу стурбованості глобальними екологічними проблемами та 4 субшкали: екологічна інтернальність, шкала фінансово-економічних пріоритетів, біоцентризм і заперечення екологічних проблем [13]. Загальний показник стурбованості екологічними проблемами – це визнання актуальності та значущості глобальних екологічних змін, спричинених економічною діяльністю людини та загрозливих усім біологічним видам, а не тільки людству. «Екологічна інтернальність» висвітлює стурбованість глобальними екологічними проблемами через визнання людини відповідальною за знищення природного світу (основною з причин убачається постійне нарощування споживання). Тобто ця субшкала вказує на внутрішній локус контролю в сприйнятті екологічних змін. Шкала фінансово-економічних пріоритетів виражає «грошове занепокоєння». Тобто гроші розглядають як універсальний показник сили та засіб вирішення проблем, зокрема й глобальних екологічних. Фінансові проблеми переважають над екологічними, які потрібно вирішити першими. «Біоцентризм» указує на готовність осмислювати екологічні загрози з позицій біоцентризму, що відповідає змісту біосферного занепокоєння. У контексті ставлення до природного оточення ця шкала висвітлює екологічний егалітаризм – визнання екологічних прав інших тварин. «Заперечення глобальних екологічних загроз» відображає готовність осмислювати екологічні зміни як малозначущі, незалежні від людей і перебільшені. Таку диспозицію можна схарактеризувати як екологічну безпечність, яка призводить до недооцінки або ігнорування антропогенних екологічних загроз.

Методи математичної статистики. Застосовано описовий, кореляційний і порівняльний аналізи. Оброблення відбувалося за допомогою методів описової статистики з урахуванням величини вибірок, t-критерію Стюдента, що виявляє значущість розбіжностей, і методу кореляційного аналізу Спірмена.

Характеристика вибірки. Вибірка складалася із 48 осіб – учнів 11 класів загальноосвітніх шкіл міста Полтави. Усього – 25 хлопчиків і 23 дівчинки віком 16–17 років.

Виклад основного матеріалу. Після низки екологічних катастроф наприкінці минулого століття формування екологічної свідомості набуло актуальності, адже людство почало усвідомлювати, що деякі наслідки його діяльності незворотні. Через гостру потребу вирішити екологічні проблеми почали з'являтися наукові течії психології, філософії, екології та інших природничих галузей, що шукають відповіді на питання взаємодії людини і природного світу, насамперед звертаючись до такого поняття, як екологічна свідомість.

Аналізуючи теоретичні джерела, О. Ю. Набочук зауважує про те, що існує 4 напрямки розгляду екологічної свідомості як феномену [17]. Один із них розглядає екологічну свідомість як психічну структуру, що має складну форму та відображає ставлення суб'єкта до навколишньої дійсності, а також до інших суб'єктів, суспільства й наслідків їхньої діяльності. А. М. Кочергін, М. Г. Васильєв і Ю. Г. Марков висвітлюють екологічну свідомість як сукупність узагальнених уявлень про природу, певні ідеали та переконання, що виявляються у взаємодії людини з природою. В. О. Скребець визначає екологічну свідомість як «найвищий рівень психічного відображення природного та штучного середовища, власного внутрішнього світу, рефлексію відносно місця і ролі людини в біологічному, фізичному і хімічному світі, а також саморегуляцію цього відображення» [18, с. 31]. Учений дотримується ідеї, що екологічна свідомість розвивається через свідомі позиції та дії людини у взаємодії з природою. Роботи С. Д. Деряби [8], І. В. Кряж [12], В. О. Моляко, О. В. Овсянникової, В. І. Панова, О. А. Петрової, А. В. Яковенка, В. А. Ясвіна [21] та ін. також відображають цей напрямок у розумінні поняття екологічної свідомості. Для робіт О. В. Овсянникової, А. В. Яковенко, А. В. Гусєвої характерне визначення екологічної свідомості як сукупності поглядів, теорій і емоцій, що відображують взаємостосунки людини (суспільства) і природного середовища з метою розв'язання проблемних ситуацій. До форми вияву екологічної свідомості належать такі компоненти, як розумовий та емоційний [17].

Другий напрямок розглядає екологічну свідомість як передумову формування екологічного світогляду людини. Найґрунтовніше цю проблему описано в працях В. О. Ігнатова, О. Г. Асмолова, О. В. Попова, В. М. Назаренко, Ю. Д. Железнова, В. О. Колибіна, А. Я. Кузнецова. Спосіб формування екологічної свідомості суб'єкта вони вбачають в ідеї екологічної освіти, що має розвивати компоненти світогляду людини. Головна ідея – наслідування попередніх екологічних знань і культури від попередніх поколінь до теперішніх [17]. Сучасна людина має бути орієнтована на вирішення глобальних екологічних проблем, забезпечення збереження людської цивілізації та біосфери. Така освіта дозволить індивіду мати простір для творчості (насамперед, через науку) під час вирішення цих проблем, а також забезпечить появу новоутворень екологічного характеру, що буде невід'ємною частиною формування екологічної свідомості кожної особистості.

Третій підхід розглядає розвиток екологічного мислення людини як предиктор розвитку екологічної свідомості. Учені, які дотримуються такого погляду (Ю. М. Швалб [20], А. О. Алімова, В. О. Скребця [19], В. О. Моляко [173] та ін.), зазначають, що є принаймні два аспекти, які впливають на формування екологічної свідомості: просування екологічного мислення (екологізація суспільної свідомості) та розвиток творчого потенціалу особистості через екологію суспільства.

Четвертий напрямок, який О. Ю. Набочук [17] називає аксіопсихологічним, розглядає екологічну свідомість як найвищу особистісну цінність. У цьому напрямку реалізують свої погляди такі вчені, як: М. М. Філоненко, С. М. Глазачев, К. А. Романова, А. М. Львовчикіна [15], Н. А. Некрасова та ін.

Однак усі ці підходи розглядають екологічну свідомість як окрему форму соціальної свідомості. Для нашого дослідження це дає розуміння про важливість вивчення не тільки екологічної свідомості, а й такого феномену як екопсихологічна компетентність, що, можливо, відображає не тільки внутрішній складник проєкологічного світогляду, а й зовнішній – уміння застосовувати та реалізовувати внутрішній складник у суспільстві. На нашу думку, підлітковий вік – оптимальним період становлення особистості, коли власне розпочинається формування екологічної свідомості, а водночас і екопсихологічної компетентності. Через особливості розвитку саме на цьому етапі на думку багатьох учених (Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, Е. Х. Еріксона, Л. І. Божович, Т. В. Драгунової, І. В. Дубровіної, Г. М. Прихожан) у людини формується світогляд, змінюється та стає більш сталою ціннісно-сміськова сфера. Водночас підліток сповнений негативізму, його пізнавальний інтерес нестійкий через провідну діяльність, тому формування екопсихологічної компетентності має відбуватися в найбільш емоційно привабливій атмосфері. З такою думкою проведено емпіричне дослідження співвідношення ставлення до глобальних екологічних проблем та особливостей емоційної сфери старших підлітків. Адже надмірна емоційна реакція на деякі чинники може стати причиною «відштовхування» екологічної освіти чи неприйняття екологічних цінностей.

Розглядаючи дані за методикою «Дім, дерево, людина», що виявляє особливості емоційної сфери, та застосувавши метод t-критерію Стьюдента, ми отримали статистично значущі розбіжності між групами дівчат і хлопців за симптомокомплексом тривожності і недовіри до себе, де перший більш виражений у дівчат, а останній – у хлопців. Також виявлено статистично значущі розбіжності між хлопцями й дівчатами за однією із субшкал ЕКО-30, а саме біоцентризм, де дівчата більш готові, ніж хлопці, осмислювати екологічні загрози з позиції біоцентризму (див. табл. 1).

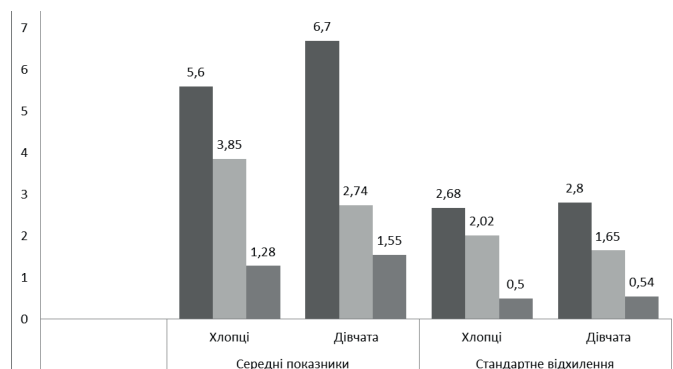
Таблиця 1

Показники розбіжності особливостей емоційної сфери та стурбованості глобальними екологічними проблемами хлопців та дівчат

	Тривожність	Недовіра до себе	«Біоцентризм»
P	0,008	0,001	0,011

Звернімо увагу на отримані кореляційні зв'язки за методом Спірмена, що виникли між особливостями емоційної сфери та показниками стурбованості глобальними екологічними проблемами (див. табл. 2). Кореляційні зв'язки між симптомокомплексами та субшкалами всередині кожної методики в цій статті не розглядаємо.

Загальний показник стурбованості глобальними екологічними проблемами прямо корелює з такими особливостями емоційної сфери, як незахищеність і тривожність (рис.1).

Рисунок 1. Співвідношення середніх показників емоційної сфери та показників стурбованості глобальними екологічними проблемами

Тому можемо зробити припущення: що більше виражене почуття незахищеності та тривожності в підлітка, то більше така людина занепокоєна глобальними екологічними проблемами й навпаки. Можливо, для тривожної людини сфера екології якраз і підвищує ту тривожність, людина може цікавитися екологічними проблемами, тому що занепокоєна станом світу. Щодо почуття незахищеності, цілком можливо, що воно виникає в разі високої стурбованості екологічними проблемами, адже фактично життя людства залежить від екологічного стану планети.

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки між особливостями емоційної сфери та стурбованістю глобальними екологічними проблемами підлітків

	Загальний показник стурбованості	Екологічна інтернальність	«Гроші»
Незахищеність	0,399**	-----	-----
Тривожність	0,405**	0,739**	-----
Почуття неповноцінності	-----	0,302**	-----
Конфліктність (фрустрація)	-----	-----	0,533*

* $p < 0,05$ ** $p < 0,01$

Екологічна інтернальність прямо корелює з тривожністю. Отже, тривожність як особливість емоційної сфери, можливо, може відображатися в занепокоєнні глобальними екологічними проблемами. Або ж екологічна інертність як вияв стурбованості екологічними проблемами може породжувати вираженість тривожності підлітка. Маємо прямий кореляційний зв'язок між екологічною інтернальністю та почуттям неповноцінності. Можливо, це пов'язано передовсім із внутрішнім локусом контролю, адже людина, яка відчуває себе неповноцінною, переживає свою винятковість у негативному сенсі. Екологічна інтернальність також містить стурбованість екологічними проблемами разом із почуттям провини (людства) за це. Тобто також відображається внутрішній локус контролю.

Шкала фінансово-економічних пріоритетів прямо корелює з конфліктністю (фрустрованістю). Тобто що більше людина відчуває фрустрованість із певних питань, то більше вона схильна ставити в пріоритет гроші, фінансові проблеми. Або навпаки, що менше людина вбачає гроші засобом вирішення екологічних проблем, то менше вона відчуває фрустрованість, конфліктність із собою.

Отже, ми бачимо, що в підлітковому віці є певні зв'язки між емоційними особливостями та стурбованістю глобальними екологічними проблемами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Опираючись на проведені теоретичне й емпіричне дослідження, можемо зробити такі висновки. Аспект формування екологічної компетентності мало вивчений у сучасному науковому просторі, але поняття екологічної свідомості розглянуте досить детально. Існує декілька підходів до його розуміння, однак здебільшого екологічну свідомість розглядають як самостійну форму соціальної свідомості. Опираючись на один із підходів до розуміння поняття екологічної свідомості, можемо побачити важливість екологічної освіти та формування психоекологічної компетентності. На нашу думку, найвдалішим часом для формування екопсихологічної компетентності може бути підлітковий вік. Адже саме тоді формується світогляд і ціннісно-мотиваційна сфера особистості. Базуючись на емпіричному дослідженні, бачимо прямий зв'язок між деякими особливостями емоційної сфери та виявами стурбованості глобальними екологічними проблемами, а саме: між загальним показником стурбованості та незахищеністю і тривожністю, між екологічною інтернальністю та тривожністю і почуттям неповноцінності, між фінансово-економічними пріоритетами (що домінують над екологічними) та почуттям фрустрованості.

У подальшому на основі теоретичного аналізу плануємо емпіричне дослідження інших аспектів, що можуть впливати на формування екопсихологічної компетентності.

Література

1. Беляускайте Р. Ф. Рисуночные пробы как средство диагностики развития ребёнка. *Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога* / отв. ред. И. В. Дубровина. М.: Изд-во АПН СССР, 1987. С. 67–80.
2. Борець Ю. В. Екологічна ціннісно-сміслова орієнтація громадянської компетентності майбутніх психологів і юристів. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія*. 2016. №42. С. 24–33.
3. Вернік О. Л. Екологічна криза як ресурс екологізації життєдіяльності особистості. *Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія*. 2016. №42. С. 51–60.
4. Вовчик-Блакитна О. О. Погляд на екологічно орієнтовану життєдіяльність крізь призму особистісних детермінант. *Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія*. 2016. №41. С. 51–60.
5. Волеваха І. Б., Волеваха Д. С. Соціокультурний та віковий чинники екологічного світогляду особистості. *Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія*. 2016. №42. С. 70–80.
6. Горбань Г. О. Соціалізація особистості та екологічність освітнього простору. *Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія*. 2016. №42. С. 117–126.
7. Грезе О. В. Особливості формування екологічної свідомості у студентів гуманітарного і технічного напрямів підготовки: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2009. 212 с.
8. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 480 с.
9. Дубініна Д. Е. Психологічні складові екологічної компетентності студентської молоді. *Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія*. 2016. №42. С. 127–134.
10. Коломієць Л. І. Екологічність освітнього середовища вищого навчального закладу як чинник первинної професіоналізації майбутніх фахівців. *Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія*. 2016. №42. С. 159–169.
11. Комар Т. Д. Психологічні засади екологічності в міжособистісних стосунках підлітків. *Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія*. 2016. №42. С. 170–179.
12. Кряж І. В. Методологические аспекты исследования экологических представлений. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка*. Київ: Міленіум, 2005. Т. 7, вип. 5, ч. 1. С. 249–259.
13. Кряж І. В. Структурная модель обыденных представлений о проблеме экологической безопасности. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Психологія»*. 2010. №902. Вип. 43. С. 126–137.
14. Кряж І. В., Баєва К. О. Екологічна стурбованість як умова екологічно відповідальної поведінки. *Актуальні проблеми психології збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 7. Екологічна психологія*. 2016. №42. С. 180–190.
15. Львовичкіна А. М. Застосування креативних методів у процесі вивчення екологічної психології. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка*. Київ, 2006. Т. 7, вип. 8. С. 323–329.

16. Моляко В. О. Психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України: у 12 томах*. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2010. Т. 12: Проблеми психології творчості / заг. ред. В. О. Моляко. С. 8–21.
17. Набочук О. Ю. Психологічні умови розвитку екологічної свідомості старшокласників засобами інформаційних технологій: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Рівне, 2015. 359 с.
18. Скребец В. А. Экологическая психология: учеб. пособие. Киев, 1998. 142 с.
19. Скребец В. О. Особливості екологічної свідомості в умовах наслідків техногенної катастрофи: дис. доктора психол. наук: 19.00.01. Київ, 2006. 441 с.
20. Швалб Ю. М. Еколого-психологічні виміри способу життя. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ: Міленіум, 2005. Т. 7, вип. 5, ч. 2. С. 294–301.
21. Ясвин В. А. Психология отношения к природе. Москва: Смысл, 2000. 456 с.